

- ³ Там само.
- ⁴ Там само. – Оп. 2, спр. 95. – Арк. 29.
- ⁵ Там само. – Ф. 326, оп. 5, спр. 56. – Арк. 101–102.
- ⁶ Архів Управління внутрішніх справ на транспорті в Донецької області (*дали* — Архів УВДТ в Донецької області). – Спр. 3785. – Арк. 107.
- ⁷ ДАДО. – Ф. 326, оп. 5, спр. 56. – Арк. 101–102.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Архів УВДТ в Донецької області. – Спр. 3785. – Арк. 107.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 3788.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само.
- ¹³ ДАДО. – Ф. 326, оп. 5, спр. 56. – Арк. 101–102.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 64. – Арк. 36–37.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 56. – Арк. 101–102.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Архів УВДТ в Донецької області. – Спр. 3788.
- ¹⁸ ДАДО. – Ф. 326, оп. 5, спр. 56. – Арк. 101–102.
- ¹⁹ Архів УВДТ в Донецької області. – Спр. 3788.
- ²⁰ ДАДО. – Ф. 326, оп.5, спр. 56. – Арк. 101–102.

Гальчак С.Д.

Контрнаступ німецьких військ на Вінниччині (січень 1944 року)

Про Другу світову війну, зокрема про її складову — Велику Вітчизняну війну — написано чимало. Різні її аспекти, періоди були предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних учених. Причому, кожне дослідження містить рельєфну позначку часу, оскільки виконувалось у різних конкретно-історичних умовах, що зумовлювали не лише спрямованість наукового пошуку, але й типи та форми опублікованих видань, їх зміст і функціональну призначеність, ідеологічне навантаження. Саме домінуючі ідеологічно-кон'юнктурні кліше призводили до свідомого возвеличування одних аспектів війни та замовчування інших, насичення робіт елементами суб'єктивізму.

Такою замовчуваною, малодослідженою сторінкою є контрнаступ військ вермахту і танкових дивізій СС на території Вінниччини в 2–3-й декадах січня 1944 року, котрий перешкодив військам Червоної армії під час Житомирсько-Бердичівської наступальної операції широким фронтом вийти на Південний Буг та закріпитися на ньому, а в разі успіху — створював передумови для розгортання загрозового наступу німецьких армій у київському напрямку, змушував би ударні сили 1-го та 2-го Українських фронтів відходити назад до Дніпра.

Радянським дослідникам “помітити” вдалих контрнаступ ворога перешкоджало торжество перемоги в історичній битві за Дніпро, успішне розгортання наступальних операцій по визволенню Правобережної України. Тому вони обумовлювались про нього в кращому випадку кількома фразами. Так, у сьомому томі “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)”¹ багатотомного видання “Історія Української РСР” про згадуваний контрнаступ гітлерівців сказано двома реченнями (С. 330).

Досить лаконічно повідується про нього у спогадах безпосереднього учасника подій, командуючого 11-м танковим корпусом генерала А. Л. Гетьмана²: противник перейшов у наступ майже по всій смузі 1-го Українського фронту. 14 січня в його атаках взяли участь понад 500 танків. Найбільше угруповання — 280 танків — наступало проти 38-ї і 1-ї танкової армій у напрямку на Липовець. Того ж дня ускладнилось становище і в смузі 40-ї армії — ворог силами танкових корпусів та декількох піхотних дивізій завдав удару з району Христинівки на Звенигородку на зустріч своєму угрупованню в Корсунь-Шевченківському і прорвав фронт. Однак уже 25–26 січня 1-й і 2-й Українські фронти силами 5-ї і 6-ї танкових армій здійснили концентрований удар на Звенигородку і з’єднались, оточивши війська противника у Канівському (Корсунь-Шевченківському) виступі, — Манштейну стало не до наступу...

Фактично нічого не пишуть про нього у своїх книгах-мемуарах генерал М. Ю. Катуків³, маршали Г. К. Жуков⁴, О. М. Василевський⁵. Певним винятком тут є хіба що спогади колишнього командуючого 38-ю армією К. С. Москаленка⁶.

Не знайшов належного висвітлення контрнаступ і в мемуарах німецьких полководців та в працях зарубіжних дослідників. І теж з ідеологічно-кон'юнктурних причин: через поразку контрнаступу, невиконання контрнаступаючими військами поставлених завдань. В "Історії Другої світової війни 1939–1945"⁷, автором якої є К. Тіппельскірх, про нього йдеться одним абзацом. А генерал-фельдмаршал Е. Манштейн у своїй книзі "Втрачені перемоги"⁸ хоч і згадує на кількох сторінках про здійснюваний під його особистим керівництвом наступ, проте далекий від об'єктивного висвітлення подій.

Тому метою даної публікації є спроба на основі архівних документів, спогадів безпосередніх учасників подій відтворити перебіг драматичних подій, що відбувалися на землі Вінниччини в період визволення її від нацистських загарбників.

Публікація сприятиме більш глибокому задоволенню науково-краєзнавчих інтересів дослідників, які прагнуть володіти максимальною інформацією про Другу світову війну на теренах України.

Ще під час Житомирсько-Бердичівської наступальної операції німецьке командування спішно підтягувало резерви, щоб стабілізувати обстановку, а потім схилити терези успіху на свою користь. З 24 грудня 1943 року по 12 січня 1944 року воно перекинуло і ввело в бій проти військ 1-го Українського фронту додатково шістнадцять дивізій, в тому числі дев'ять піхотних і чотири танкових, а також одну бригаду. На кінець першої декади січня 1944 р. перед військами 1-го Українського фронту було виявлено 30 дивізій противника, в тому числі 17 піхотних, 10 танкових, серед яких дивізії СС "Адольф Гітлер" і "Рейх", одну моторизовану, дві артилерійські. Хоч більшість танкових дивізій противника після завданих їм

раніше поразок мала певний некомплект, все ж у їхніх бойових порядках налічувалось близько 600 танків. Призначення наявних сил та перекинутих резервів, як показали подальші події, полягало в тому, щоб здійснити чергову “ідею” командуючого групою армій “Південь” Е. Манштейна: завдати Червоній армії важких втрат несподіваними ударами, розчленуванням частини військ і швидким знищенням їх⁹.

Особлива увага ворога була прикута до вінницько-уманського пролому. За визнанням Е. Манштейна, даний пролом становив для гітлерівців найбільшу небезпеку, оскільки через нього можна було ввести значні сили та завдати нищівного удару в південному напрямку, після чого 8-а та 6-а німецькі армії, що діяли в районі Кіровограда та в пониззі Дніпра, опинилися б оточенні. Крім того, з просуванням радянських армій пролом загрозливо збільшувався. А це створювало додаткові сприятливі умови для наступаючих. Тому німецьке командування гарячково розробляло заходи по усуненню загрози.

Конкретний план було підготовлено штабом групи армій “Південь”. Ним передбачалося завдати нищівного удару по противнику з трьох боків (із заходу, півдня та сходу) і розгромити його¹⁰.

Головний удар намічався на вінницькій землі. Саме тут гітлерівці сподівались остаточно поквитатися з 38-ю, 40-ю та 1-ю танковою арміями, для чого сконцентрували в районі Вінниці — Умані значні сили¹¹.

Резерви ж надійшли чималі. Так, із району Кривого Рогу прибули управління 1-ї танкової армії і цілий ряд танкових і піхотних дивізій, а також 96-а і 254-а піхотні (із групи армій “Північ”), 16-а танкова (із групи армій “Центр”), 101-а легкопіхотна (із групи армій “А”), 371-а піхотна (з Німеччини) дивізії. Всього в названий район перебазувалося 12 дивізій¹².

Контрнаступ ворога розпочався 11 січня 1944 року. На південь від Вінниці розгорілися жорстокі бої. Вістря свого удару противник спрямував на Липовець, маючи намір

розгромити 68-у гвардійську і 241-у стрілецькі дивізії, що вирвалися вперед. Атакувавши їх двома великими групами автоматників та 100 танками, ворог прорвався було на глибину 5–6 км і оволодів населеними пунктами Обідне і Воловодівка Вороновицького району¹³, проте під натиском контратак частин 241-ї стрілецької дивізії і двох танкових бригад 1-ї танкової армії відступив до Степанівки¹⁴. Та все ж в результаті настирливих атак до кінця дня під його контроль перейшли Вороновиця, Гуменне, Кордишівка, Комарів, Олександрівка Вороновицького району¹⁵, Борсків та Кліщів — Тиврівського¹⁶. Крім того, підлеглі Е. Манштейну сили примусили радянські частини відійти від с. Журави Липовецького району, повторно захопили сусіднє с. Ясенки¹⁷. Виникла загроза оточення передових загонів одинадцятого танкового та восьмого механізованого корпусів, а також згадуваних 68-ї гвардійської і 241-ї стрілецької дивізій, що перебували в авангарді наступаючих військ Червоної армії. Через відсутність можливості надійно закріпитись на здобутих рубежах, їм було віддано наказ на відхід.

Наступного дня ворог знову шалено атакував. У результаті кровопролитних боїв йому вдалося вдруге захопити села Ганщину, Дубівчик-Маслівку, Зарудинці, Жабелівку, Шендерів Вороновицького¹⁸, Супрунівку, Ковалівку — Немирівського¹⁹, Михайлівку — Тиврівського районів²⁰.

Реалізуючи свій стратегічний задум, він перейшов до активних дій і на східній ділянці фронту, де йому протистояла 40-а армія. Так, протягом п'яти годин вів ураганний артилерійський вогонь по визволеному 9 січня селі Петрівці Монастирищенського району, зруйнував при цьому 127 хат колгоспників та всі громадсько-господарські будівлі, а потім при підтримці авіації навалився армадою танків на позиції захисників села, примусив їх відступити²¹.

Крім Петрівки йому також вдалося оволодіти селами Чапаєвою та Колюхів цього ж району²².

Не припинялись бої і 13 січня. Особливо на південь від Вінниці. Не рахуючись із втратами, гітлерівці вперто йшли вперед. Вони примусили радянські війська залишити Тиврів, села Дзвонику, Пиляву, Тарабанівку Тиврівського району²³. Під їх контроль перейшли також села Байраківка, Лука, Розсоха, Потуш, Сорочин — Вороновицького²⁴, Гунька, Медвежа, Мухівці, Селиванівці, Селище, Стрільчинці, Монастирок — Немирівського²⁵, деякі інші населені пункти. Проте такий здобуток не влаштував ворога.

Вперто силкуючись здійснити свій намір, гітлерівці 14 січня ще раз розпочали наступ, причому ще більшими силами і одночасно на багатьох ділянках 1-го Українського фронту. Так, на шепетівському напрямку 60-а армія того дня відбивала атаки двох піхотних дивізій і до 40 танків. 1-у гвардійську армію противник атакував 70 танками з піхотою з району на південний захід від Янушполя. 40-а армія північніше Умані в районі Дзензелівки — ст. Поташ відбивала удари двох піхотних дивізій і 75 танків. Майже такі ж сили (дві піхотні дивізії з 50 танками) атакували 27-у армію.

Проти 38-ї і 1-ї танкової армій на фронті Липовець — Жорнище наступали дивізії при підтримці 280 танків.

Всього 14 січня в атаках противника брали участь майже десять піхотних дивізій і понад 500 танків. Крім того, військовою і авіаційною розвідкою було виявлено на різних ділянках фронту ще понад 200 ворожих танків, які вивантажувалися на залізничних станціях, перебували на марші, або в місцях зосередження і готувалися вступити в бій. Радіорозвідка засікла переміщення радіостанції танкової дивізії СС “Мертва голова” із району Кіровограда (2-й Український фронт) в район Тальне (смуга 40-ї армії). Штаб 48-го танкового корпусу противника перемістився в район на південний захід від Липовця. Сюди ж підтягувалися все нові сили ворога²⁶.

14 січня військам вермахта вдруге вдалося захопити Немирів²⁷, с. Глинянець Вороновицького²⁸, Війтівці, Іваньки, Попівку — Липовецького²⁹, села Бондурівку, Велику Бушинку,

Рубань, Хвостівці, Чеколапівку, Яри, Блідки, Біївці, Ворошилове, Вергіївку, Коровайну, Сподахи — Немирівського³⁰, Сабарівку — Оратівського³¹, Грижинці — Тиврівського³² районів. У той же час від них було звільнено с. Володимирівку Іллінецького району³³.

10–14 січня 1944 р. гриміли запеклі бої також на півночі Вінниччини. Наступаючи, передові танкові частини 3-ї гвардійської танкової армії увійшли на територію Уланівського району. 10 січня біля с. Ступника вони наштотхнулись на відчайдушний опір гітлерівців.

Бій розпочався на північно-західній околиці села і тривав 3 дні. В ніч на 13 січня радянським військам вдалося увійти в населений пункт та оволодіти більшою його частиною. Проте вибити гітлерівців з південної половини села не вистачило сил. Лінія фронту так і поділяла село навпіл протягом майже двох місяців (до 7 березня 1944 р.)³⁴.

13 січня двадцять п'ять радянських танків з'явилися на околиці с. Чеснівки того ж району. Після двохгодинного бою вони звільнили село від ворога. Однак противник підтягнув значні сили і перейшов у контратаку. Прицільним артилерійським вогнем він знищив усі бойові машини. Загинули 25 танкістів та 22-є мирних жителів³⁵.

14 січня 18 радянських танків 71-го танково-кулеметного полку зайняли Уланів. Вони знищили багато військової техніки та живої сили противника. Проте і тут сили виявилися нерівними. Потужною танковою контратакою та масованим артилерійським вогнем гітлерівці вивели з ладу всі танки. Смертю хоробрих полягли 50 танкістів³⁶.

Перехопивши ініціативу, гітлерівці перейшли до активних дій і на півночі Вінниччини.

В цих умовах командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін 15 січня дав військам директиву перейти до оборони, вжити заходів до відсічі контрударів, що означало завершення Житомирсько-Бердичівської наступальної операції. Лише 13-а армія генерал-лейтенанта М. П. Пу-

хова, котра наступала на Рівне, отримала наказ просуватися далі передовими загонами.

Загроза радянським військам справді була великою. У випадку успіху гітлерівці могли значно продовжити термін свого перебування на українській землі.

На потужність ворожого контрнаступу мимоволі вказує Й. В. Сталін в листі від 14 січня 1944 року до Прем'єр-Міністра Великобританії У. Черчілля: "...Наші армії дійсно мають за останній час успіхи, але до Берліна нам ще дуже далеко. До того ж німці здійснюють зараз досить серйозні контратаки, особливо в районі на схід від Вінниці. Це, звичайно, не небезпечно, однак все ж німцям вдалося тут відтіснити наші передові частини і тимчасово призупинити наше просування..."³⁷.

Верховний Головнокомандуючий фактично визнає, що контрнаступ ворога не дозволив вийти на Південний Буг основним силам 1-ї танкової та 38-ї загальновійськової армій, закріпитися на ньому, що ставило б ворога у досить скрутне становище, прискорювало б його розгром на Правобережній Україні.

15–16 січня німецько-фашистські загарбники полишили села Головеньки та Язвинки Немирівського району³⁸, але вдруге оволоділи Бобловим, Мар'янівкою, Поташем Немирівського району³⁹, Воловодівкою і Чаульським — Вороновицького⁴⁰, а 17 січня — ще раз селом Язвинки Немирівського району⁴¹.

Особливо жорстокий бій розгорівся 16 січня біля с. Попівки Липовецького району. На цій ділянці фронту частини Червоної армії відбили з великими втратами для ворога до десяти атак танків та піхоти⁴². Гітлерівцям вдалося взяти під свій контроль лише села Лукашівку та Конюшівку Липовецького району⁴³, Потоки — Немирівського⁴⁴.

Увірвавшись в Конюшівку, вони знову почали відновлювати свої "порядки" — грабувати, глумитись, убивати. Насамперед, подбали про забезпечення себе житлом. З цією

повиганяли на вулицю жителів, котрі не встигли відійти з Червоною армією, зайняли їх оселі. Згодом усіх працездатних селян відправили у свій тил, а решту населення погнали на копання та укріплення окопів⁴⁵.

Після вимушеного відходу Червоної армії німецькі загарбники відразу ж провели у с. Тарабанівці Тиврівського району облаву. Спіймали 26 чоловіків, яких відправили на нацистську каторгу. Решта мешканців встигла заховатися. Наступного дня гітлерівці знову полювали за людьми. Проте село, неначе вимерло. Окупанти зірвали замки з колгоспного складу і, не знайшовши нічого кращого, забрали наявні там мішки, а в селян — худобу та птицю, що ще залишилися⁴⁶.

Увійшовши в с. Вахнівку Липовецького району, вони спалили 76 хат і розстріляли 56 мешканців, у т. ч. жінок і дітей. Деяких убивали гранатами...⁴⁷

Ні в чому не поступались німцям і румунські окупанти. Після залишення частинами Червоної армії Дзвонихи Тиврівського району в селі з'явився румунський каральний загін. Він піддав катуванню місцеве населення (за допомогу Червоній армії, сприяння в розгромі жандармського посту, захоплення в полон 45-и жандармів). Чотирьох селян було розстріляно⁴⁸.

Аналогічно вели себе загарбники і в інших вдруге захоплених населених пунктах.

17 січня теж виявилось не особливо вдалим для контрнаступаючих військ. Крім с. Язвинок Немирівського району їм вдалося захопити лише села Кошлани і Хрінівку Дашівського району⁴⁹.

Наштовхнувшись на стійку оборону, противник протягом наступного тижня не вдався до активних дій.

Винятком стала хіба що ділянка фронту в Монастирищенському районі. Так, населений пункт Владиславчик з 13 по 23 січня тричі переходив із рук в руки. Внаслідок бойових дій він був практично повністю зруйнований. Лише

руїни залишилися від громадських та господарських споруд, більше 150-и осель місцевих мешканців⁵⁰.

В період з 20 по 23 січня включно ворогові вдалося захопити 9 сіл району: Зарубинці, Зюбриху, Княжики, Конельську Попівку, Лукашівку, Владиславчик, Івахни, Новосілку, Цибулів⁵¹.

Накопичуючи сили для нових ударів, гітлерівці і далі підтягували резерви і зосереджували їх головним чином у смугах 38-ї і 40-ї армій, котрі в ці дні закріплювалися на досягнутих рубежах. З обох боків велася розвідка.

24 січня противник перейшов у новий наступ. У смузі 38-ї армії він завдав потужного удару з рубежу Костянтинівка — Вахнівка. Тут він наступав силами двох піхотних і двох танкових дивізій. Їх дії підтримувала артилерійська дивізія. Перед першою атакою, в якій брали участь близько трьох піхотних полків і понад 200 танків, гітлерівці здійснили наліт 50–70 бомбардувальниками і провели артилерійську підготовку. Переважаючим силам ворога, підтримуваним з повітря авіацією, вдалося наприкінці дня вклинитись в оборону на ділянці 183-ї дивізії на 7 км по фронту і на 5–6 км углиб. Атаки тривали і з настанням темряви, а вранці знову розгорілися запеклі бої. Противник рвався у південно-східному напрямку в тил частинам 17-го гвардійського стрілецького корпусу.

Назустріч цьому ворожому угрупованню у смузі 40-ї армії, що діяла у західних районах теперішньої Черкащини, поспішали три німецькі танкові дивізії. Спрямовуючи їхній удар у північно-західному напрямку на Лукашівку Монастирищенського району, вороже командування в такий спосіб намагалось зрізати уманський виступ.

38-а армія разом із частинами 1-ї танкової армії і 7-м гвардійським танковим корпусом 3-ї гвардійської танкової армії цілий день вела важкі бої з атакуючими танками і піхотою.

Наприкінці дня 24 січня противнику знову вдалося просунутись на південний схід, обійшовши 17-й гвардійський корпус із півночі.

У подальшому основні зусилля військ, що стримували на центральній ділянці фронту натиск ворога, спрямовувались на те, щоб не дати йому прорватися на північ. З цією метою командуючий 1-м Українським фронтом М. Ф. Ватутін передав 1-у танкову армію в оперативну підлеглість 38-й армії, а один її корпус (11-й гвардійський) — 40-й армії. Але цього було замало. Щоб посилити протидію ворогу, вимагалися додаткові заходи. Тим паче, як з'ясувалося, частина сил, що наступали в смузі 38-ї армії, в тому числі танкова дивізія СС “Адольф Гітлер”, була перекинута сюди із складу військ, котрі протидіяли раніше 1-й гвардійській і 18-й арміям.

Виходячи з цього, генерал М. Ф. Ватутін наказав командуючим згаданих армій в ніч на 26 січня, а також наступного ранку вести розвідку боєм з попередньою артилерійською підготовкою для сковування противника. Водночас, щоб відбити удар з боку ворожого угруповання на вінницькому напрямку, командуючий фронтом передав 38-й армії 70-у гвардійську стрілецьку дивізію, 7-й гвардійський танковий корпус 3-ї гвардійської танкової армії і 9-у винищувально-протитанкову артилерійську бригаду. Крім того, 3-й танковий корпус 2-ї танкової армії зосереджувався у Погребищі з готовністю наступати на Вахнівку або Плисків⁵².

На вінницькому й уманському напрямках противнику протягом 24 і 25 січня вдалося просунутись до 20 км. Він захопив цілий ряд населених пунктів (села Брицьке, Вербівку, Зозів, Зозівку, Олександрівку Липовецького району⁵³, Конельські Хутори, Медовату, Теолин, Долинку, Княжу Криницю, Степівку, Шабастівку, Шарнопіль — Монастирищенського⁵⁴) і атакував Липовець з півночі і зі сходу. На посилення цього угруповання із Проскурова рухалась танкова дивізія, що мала 180 танків і штурмових гармат.

На ранок 26 січня вороже угруповання продовжувало наступ у південно-східному напрямку, обходячи Зозів і Липовець з півночі. Дивізії 17-го гвардійського стрілецького корпусу, знімаючи частини з неатакованих ділянок і вимушено створюючи новий фронт у північно-східному і східному напрямках, поступово відходили на південний схід.

Намагаючись оточити і знищити частини Червоної армії на цій ділянці, противник завдав ще одного удару в районі 8–10 км на південь від Липовця з рубежу Гордіївка — Павлівка. Танкова дивізія, яка щойно прибула (з її прибуттям у смугу 38-ї армії стало діяти понад 350 фашистських танків), одержала завдання прорвати фронт оборони і з'єднатися з угрупованням, що йшло в обхід з метою взяти радянські війська в районі Липовця в кільце. Вона завдала удару лівому флангу корпусу на ділянці 309-ї стрілецької дивізії, котра до цього перекинула частину своїх військ на північ, щоб створити заслон проти угруповання противника, яке йшло в обхід, а тому зустріла удар танкової дивізії послабленими силами. В результаті цього під час жорстоких кровопролитних боїв противнику вдалося вклинитися у супротивну оборону, порушити взаємодію і взаємозв'язок⁵⁵.

В його руках знову опинилися села Гайсин, Нападівка, Росоша Липовецького району⁵⁶.

Ворог рвався вперед. Його авіація, яка мала на цій ділянці фронту перевагу в повітрі, роблячи по 600–700 літако-вильотів на день, бомбардувала вогневі позиції артилерії, а танки, нерідко групами у 100–140 одиниць, не припиняли атакувати і вночі.

27 січня 1944 року противник вдруге взяв райцентри Липовець і Оратів, села Бабин, Варварівку, Даньківку, Джупинівку, Павлівку, Стрижаків, Улянівку, Якубівку Іллінецького⁵⁷, Богданівку, Ступки — Оратівського⁵⁸, Березівку, Скитку — Липовецького районів⁵⁹.

На 28 січня становище погіршилося. Противник зранку поновив наступ силами двох угруповань. Одне з них, що

налічувало близько 120 танків, спрямувало удар із району Росоші у східному напрямку, друге — в складі 60 танків — у північно-східному. До 13-ї години їм вдалося замкнути кільце оточення навколо частин 17-го гвардійського стрілецького корпусу.

Після цього танкова дивізія СС “Адольф Гітлер” силами близько 100 танків і одного полку піхоти 4-ї гірськострілецької дивізії, а також танкова дивізія за невстановленим номером з частиною сил 1-ї піхотної дивізії розгорнули наступ на схід у напрямку ст. Оратів. У той же час близько 120 танків ворога зі сходу, з рубежу Оратів — Казимирівка, атакували цю станцію і захопили її, завершивши оточення двох дивізій 21-го стрілецького корпусів⁶⁰.

Ворогові вдалося відновити контроль над селами Заруддя, Підвисоке, Прибережне Оратівського району⁶¹.

Така активність гітлерівців зумовлювалася не лише намаганням ліквідувати пролом, відсікти частини радянських військ та знищити їх, але й значно більш суттєвою обставиною — 24 січня розпочалася операція 1-го та 2-го Українських фронтів по оточенню більше десяти ворожих дивізій в районі Корсуня-Шевченківського.

Для її виконання командування 1-го Українського фронту створило ударне угруповання у складі 6-ї танкової армії, частини сил 40-ї та 27-ї армій. 2-й Український фронт виділив для наступу 4-у гвардійську, 53-ю армію, а також 5-у танкову армію. Вони успішно зламали ворожу оборону і, вирвавшись на оперативний простір, приступили до реалізації вирішального етапу операції.

Активними діями в районі на схід від Вінниці вороже командування розраховувало відтягти сили Червоної армії, не дати з’єднатися ударним угрупованням обох фронтів і таким чином замкнути кільце навколо них.

Проте, не зважаючи на відчайдушні зусилля, повторення нового Сталінграда 28 січня стало для гітлерівців реальністю, в той час як оточені частини 17-го гвардійського та 21-го

стрілецьких корпусів уже наступного дня зуміли вирватися з небезпечного кільця і зайняли нові рубежі оборони.

Виходячи з оточення, частини 68-ї гвардійської і 309-ї стрілецьких дивізій (17-й гвардійський корпус) після півторагодинного бою розгромили в с. Скитка ворожий гарнізон з великими для нього втратами. Понад тисячу солдатів і офіцерів противника було вбито і поранено, підбито і спалено 10 танків, знищено 15 важких і 28 легких кулеметів, 11 мінометів. Гітлерівці, які вціліли, розбіглися. Зазнав розгрому і гарнізон в селищі радгоспу ім. Тельмана та окремі групи противника, що траплялися на шляху виходу⁶².

29 січня після дводенних жорстоких боїв остаточно було звільнено від німецько-фашистських загарбників станцію Липовець⁶³. Гітлерівцям же вдалося вдруге захопити с. Борисівку Іллінецького району⁶⁴, а наступного дня — с. Коритню Монастирищенського району⁶⁵.

У результаті січневого контрнаступу ворога, усі армії, що протистояли йому, виявились помітно ослабленими. Так, за словами учасника тих подій М. Попеля бойові втрати 1-ї танкової армії у період з 23.12.1943 р. по 01.02.1944 р. складали 1056 танків — найбільше за весь час існування армії (майже аналогічними були вони лише під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції — 926 танків)⁶⁶. За свідченням К. С. Москаленка, в 3-й гвардійській танковій армії, яка брала участь в наступальних боях з 24 грудня 1943 року, залишилося в строю лише 73 танки і 13 самохідно-артилерійських установок, у тій же 1-й танковій армії — 67 танків і 22 самохідно-артилерійські установки. У 2-й танковій армії було всього два корпуси — танковий і механізований нечисленного складу. Не мала великих сил також 38-а армія. В той час противник на рубежі Голендри — Ротмистрівка — Андрушівка — Росоша — Оратів тримав 300–350 танків⁶⁷, що складали чималу загрозу.

В цих умовах командуєний фронтом М. Ф. Ватутін ставив підлеглим військам завдання: “Командармам 38, 3 гв. танкової,

2 і 1 танковим. Противник в районі Зозів намагається розширити свій прорив, і може статися, що противник завдасть удару із району Зозів у північному напрямку на Козятин, маючи на меті згорнути наші бойові порядки. Щоб перешкодити цьому, о 6.00 29.01.44 в район Самгородок, Спичинці виводжу головні сили 3 гв. ТА. В результаті наших перегруповань на рубежі Голендра, Спичинці, Оратів діють чотири армії, три з них танкові.

З метою конкретизації завдань і кращої взаємодії між арміями наказую:

1. Відповідальність за міцне утримання всього рубежу Голендра, Ротмистрівка, Андрушівка, Росоша, Оратів покладається на командарма 38, в руках у котрого залишаю всі засоби посилення, придані мною. Зобов'язую командарма 38 маневрувати цими засобами і швидко кидати їх на загрозливі напрямки.
2. Командарму 3 гв. танкової відповідати за рубіж Голендра, Нова Гребля, Ротмистрівка, Андрушівка. Головна увага рубежу: Шендерівка, Ротмистрівка, Андрушівка. У цій смузі дій командарму 3 гв. ТА організувати взаємодію зі стрілецькими військами, які перебувають на даному рубежі.
3. Командарму 2 танкової відповідати за рубіж виключно Андрушівка, Росоша, Яблуновиця, Оратів, організувати взаємодії із стрілецькими військами 38 армії. Прийняти собі в підпорядкування 31 тк і 1 ТА.
4. Командарму 1 танкової передати всі справні і самохідні установки до складу 31 тк. Всі неходові танки і СУ поставити в оборону першої лінії і здати їх 2 ТА. Управління армії, 8 мк без танків і СУ, а також тили вивести в район Погребище, де негайно приступити до укомплектування 8 мк, район Погребище привести до оборонного стану. 31 тк передати у підпорядкування 2 ТА.

5. Загальне завдання командармів не допустити дальшого прориву противника, надійно утримувати зайняті рубежі...”⁶⁸.

Війська перейшли до глухої оборони.

Вирішальну роль у тому, що їм вдалося відстояти утримуваний рубежі, відіграла дезінформація ворога стосовно справжніх сил і засобів, котрі протистояли йому. Для цього разом із обладнанням смуги оборони інженерні батальйони одержали розпорядження терміново виготовити в тилу і доставити залізницею до позицій якомога більше макетів танків і артилерійських гармат.

Як відзначав пізніше у своїх спогадах К. С. Москаленко, завдання виконали швидко. Незабаром прибуло поповнення — з 500 “танків” і декілька сотень “гармат”. Їх везли у спеціально виділених ешелонах, котрі, як і слід було чекати, відразу ж були зафіксовані ворожою авіарозвідкою. Вона ж, без сумніву, простежила і за тим, як щойно прибула “техніка” перекидалася на позиції. Ясна річ, “маскували” макети в такий спосіб, щоб противник міг виявити їх.

Сам командуючий 38-ю армією не дуже вірив, що такі заходи принесуть велику користь — надто вже впадала в очі підробка. Але демонстрація виявилася на славу — ворог сприйняв все за реальність.

“Ще й досі я бачу перед собою майже невірорідну картину, котра запам’яталася від того дня: авіація противника, хвиля за хвилиною, засипає бомбами макети, немов би то було справжнє скупчення танків і артилерії, — писав, зокрема, генерал (пізніше — Маршал Радянського Союзу). — Одночасно з ударами авіації противник протягом двох днів вів розвідку боєм. Наші війська успішно відбили атаки, в яких брали участь близько 90 танків. Ще понад 200 танків очікувало тоді в різних районах або підходило з глибини ворожого розташування. Проте у бій їх не ввели”⁶⁹.

Наляканий зосередженням величезної кількості “танків”, противник припинив на вінницькій ділянці контраступ.

Очевидно, взяв до уваги наявність “танкової армади” і сам Е. Манштейн. В кінці січня 1944 р. він терміново перевів свій штаб із “Вервольфа” в Проскурів (саму ж колишню ставку фюрера гітлерівці знищили 7–13 березня — спочатку спалили наземні дерев’яні будинки, а потім підірвали залізобетонні бункери).

Проте для поспішної передислокації штабу командуючого групи армій “Південь” з’явилась й інша причина — 27 січня війська правого крила 1-го Українського фронту (13-а армія, частково сили 60-ї армії, 4-й гвардійський і 25-й танкові корпуси) розпочали на захід від Сарн велику наступальну операцію, в результаті якої визволили обласні центри міста Рівне й Луцьк. Було вигнано гітлерівців з Шепетівки. Внаслідок цього праве крило 1-го Українського фронту нависло над проскурівсько-кам’янецьким угрупованням ворога.

На лівому крилі фронту справи теж успішно склались на користь Червоної армії. В ніч на 17 лютого було завершено ліквідацію оточеного корсунь-шевченківського угруповання. В ході боїв 55 тис. ворожих солдатів і офіцерів були вбиті, понад 18 тис. взято в полон. Гітлерівці втратили тут усе своє озброєння і бойову техніку⁷⁰. Надійно зімкнулися фланги 1-го і 2-го Українських фронтів, завершивши важливий етап на шляху визволення Правобережної України.

У лютому 1944 р. фронт на вінницькій ділянці стабілізувався. Обидві сторони перейшли до позиційної оборони. Червона армія готувалася остаточно визволити Вінниччину і все Поділля з нацистської неволі.

Отже, контрнаступ ворога, що в певній мірі виявився несподіванкою для радянського командування, не дозволив військам 1-го Українського фронту закріпитися на рубежах Південного Бугу, змусив їх відступити і перейти до оборони.

Завдяки героїзму та стійкості воїнів-визволителів гітлерівцям не вдалося реалізувати намічені завдання:

знищити наступаючі частини Червоної армії, деблокувати своє Корсунь-Шевченківське угруповання.

Контрнаступ на певний час загальмував визволення Правобережної України, але вирішального значення не мав.

Успіхи на фронті стали можливими не в останню чергу завдяки видатному полководницькому таланту командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна. Він блискуче виконав надзвичайно складне завдання — керував одночасно двома наступальними операціями, стримав контрудар ворога в районі вінницько-уманського пролому.

“Щоб уявити всю грандіозність [цього], — як відзначав К. С. Москаленко, — варто згадати, що праве крило фронту сягало Західного Полісся і його війська вели наступ в західному напрямку, ліве — поблизу Корсуня-Шевченківського, де вони рухалися на схід, назустріч арміям І. С. Конєва. На цьому величезному просторі діяли великі маси військ і бойової техніки. І всім цим спокійно, твердо і впевнено керував Микола Федорович Ватутін. Це була єдина за всю війну операція, коли один фронт виконував такі численні і складні завдання, як за характером, так і за напрямками дій”⁷¹.

Безперечно, розкриття всіх аспектів порушеної теми потребує більш глибокого дослідження. Тому наступними кроками у цьому плані можуть бути: встановлення реальних бойових втрат, що їх понесли обидві воюючі сторони, висвітлення подвигу відомих і невідомих героїв у задуваному протистоянні тощо.

Примітки:

¹ Історія Української РСР. — Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков — відп. редактор, М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. — К.: Наукова думка, 1977. — 536 с.

² *Гетман А.Л.* Танки идут на Берлин. — 2-е изд. — М., 1982.

³ *Катуков М.Е.* На острие главного удара. — 2-е изд. — М., 1976.

⁴ Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.

⁵ Василевський О.М. Справа всього життя / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1989. – 590 с.

⁶ Москаленко К.С. На південно-західному напрямі. 1943–1945: Спогади командарма. – Кн. 2 / Пер. з рос. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1984. – 672 с.

⁷ Тингельскірх К. История Второй мировой войны 1939–1945 / Пер. с нем. М. А. Захарченко и Л.К. Камоловой. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 795 с.

⁸ Маништейн Э. Утерянные победы / Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО “Фирма “Издательство АСТ””; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.

⁹ Москаленко К.С. На південно-західному напрямі... – С. 253.

¹⁰ Маништейн Э. Утерянные победы... – С. 608.

¹¹ Центральний архів міністерства оборони Російської федерації (далі — ЦАМО РФ). – Ф. 236, оп. 13315, спр. 112. – Арк. 107, 153.

¹² Москаленко К.С. На південно-західному напрямі... – С. 249.

¹³ Адміністративно-територіальний поділ на час визволення Вінницької області від німецьких загарбників.

¹⁴ Москаленко К.С. На південно-західному напрямі... – С. 254.

¹⁵ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 6. – Арк. 5, 6, 16, 17, 24.

¹⁶ Там само. – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 34.

¹⁷ Там само. – Спр. 18.

¹⁸ Там само. – Спр. 6.– Арк. 10, 12, 15, 22.

¹⁹ Там само. – Спр. 23. – Арк. 7, 10.

²⁰ Там само. – Спр. 34.

²¹ Там само. – Спр. 21. – Арк. 12.

²² Там само. – Спр. 21.

²³ Там само. – Спр. 34.

²⁴ Там само. – Спр. 6. – Арк. 7, 20, 27, 28.

²⁵ Там само. – Спр. 23. – Арк. 7, 10.

²⁵ Москаленко К.С. На південно-західному напрямі... – С. 254, 255.

²⁷ ДАВО. – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 23.

²⁸ Там само. – Спр. 6. – Арк. 11.

²⁹ Там само. – Спр. 18.

³⁰ Там само. – Спр. 23.

- ³¹ Там само. – Спр. 26.
- ³² Там само. – Спр. 34.
- ³³ Там само. – Спр. 12. – Арк. 5.
- ³⁴ Там само. – Спр. 39. – Арк. 46 зв.
- ³⁵ Там само. – Спр. 39. – Арк. 52.
- ³⁶ Там само. – Спр. 39. – Арк. 6 зв.
- ³⁷ Переписка Председателя Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. 1: Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. — ноябрь 1945 г.) / Комиссия по изданию дипломатических документов при МИД СССР: А. А. Громыко (пред.) и др. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – С. 185.
- ³⁸ ДАВО. – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 23. – Арк. 7.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 6. – Арк. 9.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 23. – Арк. 7.
- ⁴² ЦАМО РФ. – Ф. 393, оп. 9005, спр. 185. – Арк. 16.
- ⁴³ ДАВО. – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 23. – Арк. 7.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 18. – Арк. 40 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 34. – Арк. 42 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 18.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 34. – Арк. 18.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 8.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 21. – Арк. 9.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 21.
- ⁵² *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 258, 259.
- ⁵³ ДАВО. – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 21.
- ⁵⁵ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 262.
- ⁵⁶ ДАВО. – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 18.
- ⁵⁷ Там само. – Спр. 12.
- ⁵⁸ Там само. – Спр. 26.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 18.
- ⁶⁰ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 264.
- ⁶¹ ДАВО. – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 26.
- ⁶² *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямі... – С. 266.
- ⁶³ ЦАМО РФ. – Ф. 293, оп. 9005, спр. 257. – Арк. 12.

- ⁶⁴ ДАВО. – Ф. Р-4422, оп. 1, спр. 12. – Арк. 5.
- ⁶⁵ Там само. – Спр. 21. – Арк. 7.
- ⁶⁶ *Попель Н.К.* Танки повернули на захід. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2001. – С. 430.
- ⁶⁷ *Москаленко К.С.* На південно-західному напрямі... – С. 270.
- ⁶⁸ ЦАМО РФ. – Ф. 236, оп. 2673, спр. 974. – Арк. 248.
- ⁶⁹ *Москаленко К.С.* На південно-західному напрямі... – С. 272.
- ⁷⁰ *Василевський О.М.* Справа всього життя... – С. 380.
- ⁷¹ *Москаленко К.С.* На південно-західному напрямі... – С. 260.

Терещенко Т.В.

Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України)

Соціальний розвиток українського села радянської доби і, зокрема, періоду відбудови народного господарства (1943–1950 рр.), надзвичайно важлива і актуальна проблема. У числі широкомасштабних заходів по ліквідації наслідків війни та нацистської окупації у соціальній сфері села, однією з важливих галузей була відбудова і розвиток мережі сільських культурно-освітніх закладів. Ця проблема знайшла певне висвітлення в історичній літературі¹. Більшість досліджень, через ідеологічну заангажованість, зображували парадний хід відбудови культурно-масових закладів, твердили про неухильний та всебічний розквіт народного господарства². Дослідники розглядали культурний розвиток на селі під кутом зору керівної, організаційної ролі КПРС.

Накопичений фактичний матеріал вимагає неупередженої інтерпретації і сучасної оцінки для відтворення реальної історії повоєнного українського села.